

Айталиева Т.К.

**ЧОКАН ВАЛИХАНОВ ЖАЗЫП АЛГАН
«КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ» АТТУУ ЭПИЗОДДО КОЛДОНУЛГАН
КӨРКӨМ СӨЗ КАРАЖАТТАРЫ**

Айталиева Т.К.

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СЛОВЕСНЫЕ СРЕДСТВА
ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В ЭПИЗОДЕ «ПОМИНКИ ПО КОКЕТЕЮ»
ЗАПИСАННЫЕ ЧОКАН ВАЛИХАНОВЫМ**

T.K. Aytaliev

**ARTISTIC VERBAL MEANS USED IN THE
EPISODE «FUNERALS OF KOKETEY» RECORDED
BY CHOKAN VALIKHANOV**

УДК: 398.512.31/82.3

Макалада казак элинин чыгаан уулу Ч.Валихановдон жазылып алынган текст 1958-жылы чыккан кыскартылып бириктирилген варианттын текстти менен салыштырылып изилденди. Ч.Ч. Валиханов кыргыз жерине келип, бугу уруусунан чыккан манасчыдан “Манас” эпосунан “Көкөтөй хандын өлүмү жана ашы” аттуу эпизодду жазып алган. Бул эпизод манас таануу илиминдеги эң баалуу материал экени талашсыз чындык. Себеби, эпостун текстти бул мезгилге чейин кагаз бетине жазылып алынган эмес. Окумуштуунун “Манас” эпосунун башка эпизоддоруна кайрылбай, сөз болуп жаткан эпизодго кайрылганынын себебин да окумуштуулар белгилешип, баалуу пикирлерин айтып жүрүшөт. Бул эпизоддо кыргыздардын каада-салттары, элдик оюндары жөнүндө кеңири сөз болот. Изилдөөдө “Көкөтөйдүн ашындагы” колдонулган көркөм сөз каражаттарынын түрлөрүнө талдоо жүргүзүлгөн жана тыянак чыгарылган.

Негизги сөздөр: элдик оюн, балбан күрөш, ат чабыш, эр сайыш, жамбы атуу, гипербола, антитеза, синтаксистик параллелизм.

В статье исследован текст записанный выдающимся сыном казахского народа Ч.Валихановым, с текстом вышедшим в 1958 году сокращенно объединенного варианта. Ч.Валиханов при приезде в кыргызскую землю, у манасчи-сказителя из племени Бугу. Записал эпизод из эпоса “Манас” “Смерть хана Кокетея и его поминки”. Что этот записанный эпизод, является в науке манасоведение очень ценнейшим материалом, это бесспорная реальность. Потому что текст эпоса, до этого периода никогда не записывалось на бумагу. Ученые исследова-

тели особо отмечают тот факт, обращение Ч.Валиханова именно к этому эпизоду, не обращаясь к другим эпизодам, и приводят ряд ценнейших аргументов. В этом эпизоде широко освещается традиции и национальные игры кыргызского народа. В статье исследован целый ряд примененных художественных средств в “Поминке по Кокетею” и приведено заключение.

Ключевые слова: народные игры, силовые состязания, верховые скачки, единоборство копьями, состязание на луках, состязание на меткость, гипербола, антитеза, синтаксический параллелизм.

The article examines the text recorded by the outstanding son of the Kazakh people Ch. Valihanov, with the text published in 1958 in an abbreviated form of the combined version. C. Valikhanov on arrival to the Kyrgyz land, recorded tales of the manaschi who was from the Bugu tribe. He recorded an episode from the epic “Manas” “Death of Khan Koketei and his commemoration”. That this recorded episode is a very valuable material in the science of Manas is an indisputable reality, because the text of the epic, before this period has never been written down on paper. Scientists and researchers especially note on importance of Valihanov's appeal to this particular episode, without turning to other episodes, because it highlights the traditions and national games of the Kyrgyz people. The article examines a number of applied artistic means in “Commemoration of Koketei” and provides thorough conclusion on them.

Key words: folk games, power competitions, horse racing, single combat with spears, competition on bows, contest for accuracy, hyperbole, antithesis and syntactic parallelism.

Ч.Валихановдун жазып алган варианттын текстти менен кыскартылып бириктирилген варианттагы “Көкөтөйдүн ашы” аттуу эпизодду изилдөө объектиси кылып алуу актуалдуу деп ойлойм. Тексттердеги көркөм сөз каражаттарын изилдеп, анын түрлөрү болуп саналган: метафора, метонимия, гипербола, антитеза, литота, синтаксистик параллелизмдерге талдоо жүргүзүү зарыл экендигин байкоого болот. ”Манас” эпосундагы “Көкөтөйдүн ашы” аттуу эпизод тууралуу изилдөөлөр арбын. Бул багытта манастануучу К.Б. Калчакеевдин макаласынан да маалыматтарды алууга болот [1].

Элдик оозеки чыгармачылыктын көрүнүктүү үлгүсү “Манас” эпосуда гипербола өтө кеңири кездеше турганы баарыбызга белгилүү. Эпостун негизги эпизоддорунун бири болгон “Көкөтөйдүн ашында” да гиперболалар арбын учурайт.

Алгач ат чабыш болуп аттар алты айлык жерге чабылат, чабылып кеткен аттардын кайра келгенинче 6 ай болуп, жалпысы 12 ай болгондо аттар келе турган болот. Чабарман балдардын канжыгасына көп азык байлап берип, алар келгенче таң-тамаша кылалы деп чечишет. Аттарды чабуунун бир жылга созулуусу, ошол аралыкта ашты өткөрүү үчүн оюндардын уюштурулушунун өзү эле гиперболалык сүрөттөөнүн мисалдары деп айтууга болот.

Чабылуучу аттардын саны 2080 болот. Аттарды чаба турган болгондо, Көкөтөйдүн Бокмурун Жаш Айдарга мындай дейт: ”Мааникер күлүк алты айчылык жол басса табына келүүчү, жети айчылык жол басса анда да табына келүүчү, Сары хандын ашында да алдыга чыккан, Мааникердин оозун кое бербө, кое берсең башка аттардан үч күн эрте келет, өз байгесин өзү алып алды деп, жакынга домок калат, алыска жомок калат деп айтат. “Домок” – деген сөз кыргыз, монгол элдеринде калайман, аңгеме деген сөздү түшүндүрөт. Бүгүнкү күндө бул сөз адабий тилде кеңир колдонулбай калды. Мааникер абдан күлүк ат болгонун Бокмурундун айтканынан билүүгө болот. Ч.Валихановдон жазылып алынган вариантта элдик оюндардын сүрөттөлүшүндө кыскартылып бириктирилген варианттан айырмалуу жактары бар. Алсак, КБВда чабылуучу аттардын

саны 2000ге жетет, торпокко жетпес чобурун да байгеге кошуп, алар күлүктөрдү чуркатпай астын тосуп убара кылат деп ойлонушат. Каныкей Аккула бир күндүк табына келе элек эле деп Манаска айтып, алар Алмамбетке бир күнгө күндү жайлатышат. Күндүн катуу суугунан арык аттар иргелип калсын – деп кеңешишет. Алмамбет жай ташты сууга салып күндү жайлайт. Аттардын арык-торуктары иргелип калат. Эртеси таң аткандан кийин, Жаш Айдар: “Аттарды чубатууга салгыла” – деп жар чакырат. Биринчи Ороңгунун Кула бээсин, экинчи Манастын Аккуласы, үчүнчү Жолойдун Ачбууданы, төртүнчү Бозкертиктин Бойторусу, бешинчи Эр Төштүктүн Чалкуйрук, алтынчы Мурадылдын Кылжейрени, жетинчи Музбурчактын Телгүрөңү, сегизинчи Эр Кошойдун Кабыланы, тогузунчу Үрбүнүн кош караты, онунчу Көкчөнүн Көкаласы чубатууга чыгат. Чубатууга чыккан аттардын жалпы саны миңге жетет.

Манас баатыр аттарды алты күн алыстыктагы жерге алып барып чабуу керектиги тууралуу айтат. Аттарды алтымыш адам айдап кетишет [2].

Ч.Валиханов жазып алган вариантта аттарды айдап жибергенден кийин, Бокмурун Көкөтөйдүн токсон тору ала айгырын, үйүрү менен айдап, “Күрөшкө эки балбан чыксын, кимиси жыкса бул жылкыларды алсын” - деп айтат. Эр Жолой малды көрүп кызыгып, күрөшкө түшөм деп чыгат. Эр Кошойдун ээси чыгып, балбан күрөшкө ким чыгат деп Манаска барат.

Манас Кошойго:

Аккуланын үстүндө,

Ак дөө келсе аңтарам,

Көк дөө келсе көмкөрөм... жөө жүргөндө Жолойго туруштук бере албайм - деп жооп берет [3]. Кошой эр Төштүккө барат. Мусулмандын намысы колдон тайбасын, сен күрөшкө түшүп көрсөңчү деп айтат. Ал: “Жер астында жүргөндө көп кыйынчылыктарды көрдүм, баштагы күнүм болсо, Жолой менен күрөшкө чыгат элем. Жолойго жолобоймун” - деп айтат.

Андан соң Кошой Көкчөгө барат. Көкчө дагы күрөшкө түшпөй тургандыгын айтат, андан

кийин Жаанбай балбанга, жедигердин эр Багышына барып айтса, ал да макул болбойт. Кошой ошондон кийин Акбай, Мамбет, Көк коендорго барышат. Акбай, Мамбет Көк коендор чүкө ойногон жаш балдар деп айтылат.

Алардын ичинен Көккоен мындай дейт:

Өлсөм өлүп калайын, аке ай,

Өлбөсөм намыс алайын, аке.

Жыгылсам жыгылып калайын,

Жыгылбасам намыс алайын, аке ай.

Кайда сенин Жолоюң, аке ай! - деп айтат.

Көк коендун айткандарында синтаксистик параллелизм колдонулуп жатат, бул ыкма окуянын андан ары өнүгүшүндө да кеңири кездешет.

Жолой алптарга көргөзбөй баланы балбан күрөшкө салмакчы болот. Ошондо кара кыр, кара коо көздүү эр Манастын көзү балага түшүп, талабы тоодой, жүрөгү таштай, бул баланын кара күчү көп эле. Жолой бул баланы жашынтып, мертинтип коет. Күрөшкө түшсөң өзүң түш деп айтат. Өлсөң өлүп каларсың, Өлбөсөң намыс аларсың - деп айтат. Ошондо Кошой жаш күнүм болсочу, 25,35,45,55,65,75,85 жашым болсочу деп арман кылат. Токсон бештеги Эр Кошой чечинип күрөшкө түшмөкчү болот. Күрөшкө түшүү үчүн адамдарды тандоо деле оңойго турбайт. Айдаркандын эр Көкчө “Кошой сенин кийип жүргөн шымың ылайыксыз, кокус айрылып калса, уят болосуң, Манас кийип жүргөн тоо текенин терисинен тигилген шымды алып кий, тектүү катын Каныкей аны мудаалап тикти эле” - деп Кошойго келип айтат. Манас шымын бергенден кийин, Кошой кийип көрсө, балтыры батпай калат, ал жерин карыш тилип койсо, чак келип калат.

Кошой күрөшкө чыгуу үчүн алдыга чыкканда Жолой аны утурлап чыгат да:

Кошой, сен күрөшкө кантип чыктың,

Сени мен саныңан кармап ыргытып,

Самаркан көздөй урбасам - деген сап менен

Бутуңдан кармап ыргытып,

Букарды көздөй урбасам - деген сап синтаксистик параллелизмди түзүп турат. Өз күчүнө ишенген Жолойдун Кошойго карата айткан сөзүн баяндоодо синтаксистик параллелизм кылдат колдонулган. Көркөм чыгармада бул ыкманын

кеңири колдонулушу, айтылып жаткан ойдун жеткиликтүү, түшүнүктүү болушун шарттайт.

Кошой:

“Атандын көрү ит бүрүк кул ай, сен күчүңө салсаң, мен кудайга салайын” - деп айтат.

Кошой менен Жолой – эки балбандын күрөшүнүн сүрөттөлүшүндөгү синтаксистик параллелизмдин колдонулушу:

Өйдө карап сүзүштү,

Өйдө токой жоюлду.

Ылдый карап сүзүштү,

Ылдыйда токой жоюлду, - деп сүрөттөлөт [4].

Дөң жерлери ой болуп,

Ой жерлери дөң болуп...[5] - деген саптарда антитезанын кылдат колдонулганын байкоого болот.

Алардын айкайынын шарпынан “как” эткен карга, ”ток” эткен торгой калбайт. Күнү-түнү 45 күндөй күрөшүшөт. 45 күн күрөшүүнүн өзү эле гипербола болуп саналат. Ал эми Жолойдун күнүгө жеген тамагын кадимки адамдар, ашкан балбан болгон күндө да жей албайт. Манас Кошойго келип ачууланат. Ошондо Кошой: “Манас, сен ары бар” – деп колун шилтейт. “Мен Жолойдун ич мыкысын билип алдым, ошончо күндөн бери эрмек кылып жүрөм. Соргок Жолой бир күндө түрдүү малдан тогуздан жеп, 90 саба кымыз ичет экен. Канча бир күндөн бери даам сыздырбай койдум. Эртең таламандын так түштө, тамашамды көрүп ал” – деп айтат. Жолой жей турган тамагын жебей күчүнөн таят. Эртеси күнү түштө Кошой айткандай эле Жолойду жеңип алып, үстүнөн аттап кетет. Кыргыздар Кошойдун жеңишине “Карыганда агабыз, намыс алып берди” - деп кубанышып калы килемге салышып, көтөрүп кетишет. Калмактар намыстанышып, “Ханыбыздын башынан аттайт деген эмине?” - деп айтышат да, жабыла атка минишип, мусулмандарды Самаркандын көк ташын көздөй сүрдү – дейт. Манастын ачуусу келип, Акбулчуң күлүк атка минип, калмактарды бүлүнтө баштайт. Муну көргөн Бокмурун: “Аш берген адам күнөөкөр, аш бүткөнчө элге бүлүк сала көрбө” - деп суранат. Жолойго тогуз жорго тартат. Калмактарга Жолой: “Жыгылсам да тогуз жорго тартуу жедим, атыңарды бери тарткыла” - деп айтат.

Ошентип кийинки оюн эр сайыш башталат. Эр сайышка калмактар тараптан Жамгырчы, кыргыздар тараптан Манас чыгат. Манас Жамгырчыны жеңип алат. КБВда Манас менен Коңурбай сайышып, Манас жеңишке жетишет. Эр сайыштан кийин Ч.Валихановдун вариантында төө чечмей оюну болуп Оронгу чыгып төөнү чечип кетет. Кайрадан балбан күрөшкө кезек беришет. Байгеге сайылган малга кызыккан Коңурбай балбан күрөшкө түшүү үчүн чыгат. Эми кимди балбан күрөшкө салабыз деп Кошой тынчсызданат. Манас Кошойго: “Эр Агышты издеп тап, күрөшкө түшсүн” - дейт. Кошой Агышты алып келип күрөшкө салат. Эр Агыш Коңурбайды жеңип алат. Андан кийин алар аттарды келет деп күтүп калышат. Аккула башка аттардан бир күн эрте келет. Байгесин Жолой баштаган калмактар тартып алат. Бул тууралуу Манас билгенден кийин кыргыздар менен калмактардын ортосунда согуш болуп кыргыздар жеңип алышат.

Калган элге Бокмурун аштын сыйын көрсөтөт. Аттар келгенче сегиз күн болот ага чейин, эл зерикпесин деп жамбы ата турган болушат. Жамбы атуу тууралуу да абдан кызыктуу маалыматтар абдан көп. Ч.Валихановдо жамбы атуу тууралуу баяндалбайт.

КБВда жамбы атуудан кийин Кошой менен Жолойдун балбан күрөшү сүрөттөлөт. Андан кийин Түктүү таман Түкүбай менен чыканактай эр Агыштын күрөшү жана Манас менен Коңурбайдын сайышы баяндалып берилет. Эки вариантты салыштырып караганда айырмалуу жактарын белгилөөгө болот.

КБВ Кошой менен Жолойдун күрөшүнүн сүрөттөлүшү да өзгөчөлүү.

Калайык калкка жар чакырышып, эки балбан чыгып балбан күрөшкө чыккыла – деп айтышат. Калмактардын Жолойу балбан күрөшкө түшөт. Кошой:

Балдар бириң чыккын - деп,
Мактантпай муну жыккын! - деп,
Айгай салып бакырат.

Кошой бир нече баатырларга барып: “Балбан күрөшкө түшкүлө” - деп айтат. Алардын бирөөсү да макул болушпайт. Биринчи эр Чегешике,

экинчи Саяттын Абдрахманына, үчүнчү Керкөкүлгө, төртүнчү эр Жамгырчыга, бешинчи Таздын уулу Үрбүгө, алтынчы Эр Көкчөгө, жетинчи Эр Төштүккө, сегизинчи Көккоенго, тогузунчу Акбайга, онунчу Буудайык уулу Музбурчакка барат, алардын бири да макул болушпайт. Эч ким балбан күрөшкө даап түшө албай койгондо, Кошой: “Манасты балбан күрөшкө түш” - деп айтса ал макул болбойт. Манас Кошойго балбан күрөшкө түшсөң өзүң түш болбосо, байгенин баарын калмактарга айдап барып бер деп айтат. Кошой ошол учурда бардык варианттарда кезиккендей эле карып калгандыгына арман кылып, бирок күрөшкө түшүүгө макул болот. Ошол учурда күрөшкө түшкөнгө кийип жүргөн шымы ылайыксыз экендигин айтат. Аялы чоркок болгондуктан терини иштетүүдө көп катачылыктарды кетирет. Шымы калдырак болуп калып, кокус айрылып калса уят болом деп айтат. Аялдардын баары эле бирдей эмес, эпосто Каныкей эне өзүнүн уздугу менен өзгөчө айырмаланып турат. Эпосто аялдардагы узчулук өнөр эң мыкты өнөр экендиги белгиленет.

Кошойго ылайыктуу шым табылбай турганда, Каныкей тиккен шым тууралуу чоролору Ажыбай менен Чалыбайдын айтып жүргөнүн Манас баатыр айтып калат. Алар шымды алдыртышып, Кошой кийип көрсө, батпай калат. Кошой Манастан Каныкейге кордук көрсөтпөсө экен деп чоочулайт. Каныкей боло турган ишти алдын ала көрө билген. Ал бул шымды Кошой абасы кие турганын да билген. Атайын сөксө кеңе турган кылып тигет. Ал тууралуу Каныкей айткандан кийин тигишин сөгүшөт. Кандагай шым Кошойго чак келет. Катагандын кан Кошой Каныкейге батасын берет. Ошондон кийин Каныкейдин боюна бүтүп Семетей төрөлгөн. Ошондуктан Семетейди батадан бүткөн бала деп айтып калышкан.

Балбан күрөшкө Кошой түшкөндөн кийин, эки дөө көпкө чейин алышышат. Айлана чаң болуп, эч кимге эч нерсе көрүнбөй калат. Ошондо Алмамбет күндү жайлап, жамгыр жаадырып чаң басты кылат. Эки балбан көпкө күрөшүп бир

мезгилде Кошой уктап кетет. Ошол учурда Жолой аны көтөрүп ташка чапмакчы болуп калат. Манас кыйкырып, абасын ойготот. Кошой ойгонуп, бар күчүн жыйнап Жолойду жыгып, башынан аттап кетет. Буга калмактар катуу намыстанышат. Мөөрөй кыргыздар тарапта болот [6].

Эзелтен эле балбан күрөш элибизде уюштурулуп келген. Бул оюн “Манас” эпосунда да, “Семетей” эпосунда да кенири сүрөттөлгөн. Кыргыздарда элдик оюндардын түрлөрү аш-тойлордо уюштурулуп келген жана алардын “Манас” эпосунда өзгөчө көркөмдүктө сүрөттөлүп берилгенин айтпай коюуга мүмкүн эмес. Макалада элдик оюндар анын ичинде балбан күрөш тууралуу мааламаттар камтылды. Ал эми улуу эпосубуздагы ар бир улуттук оюндун түрлөрү тууралуу изилдөө жүргүзүү келечектин иши деп ойлойм.

Адабияттар:

1. Калчакеев К.Б. Көкөтөйдүн ашы-чырдын башы. / Республикалык илимий-теориялык журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №1. - Бишкек, 2016.
2. Манас. 2-китеп. Кыскартылып бириктирилген вариант. - Бишкек, 2014.
3. Манас. Көкөтөйдүн ашы. - Бишкек, 1994.
4. “Манас” энциклопедиясы. - 1-2-том. - Бишкек, 1995.
5. Манас. Көкөтөйдүн ашы. - Бишкек, 1994.
6. Манас. Көкөтөйдүн ашы. - Бишкек, 1994.
7. Молдобаев И. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа. - Ф., 1989.
8. Биялиев А. Улуу манасчы, феномен Сагынбай Орозбаков. - Бишкек, 1996.
9. Кыргыз адабиятынын тарыхы. - 2-том. - Бишкек, 2002.
10. Айтиалиева Т.К. «Манас» эпосунун образдарынын сүрөттөлүшү. / Республикалык илимий-теориялык журнал «Известия вузов Кыргызстана». - Бишкек, 2017.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.О.